

Andrzej Chudnicki, Katarzyna Korona

Readaptacja społeczna a nowelizacja prawa karnego w Polsce

*Social readaptation and the amendment of the criminal law
in Poland*

Abstract

As part of individual prevention, inmates participate in interactions that promote the process of positive readaptation. The legislator, in the Executive Penal Code (Article 67 § 1), has indicated as an objective of imprisonment the involvement of convicts in self-development activities to develop self-resources, which serves to deter them from reoffending. The process of readaptation, understood as restoring inmates to conflict-free functioning in society after serving a prison sentence, is complex and depends on many factors. In prisons, it includes several activities of a rehabilitative, preventive or prophylactic nature (considering measures of penitentiary influence), including programs implemented in penitentiary units to support this process. These activities do not remain in a vacuum and are undertaken regardless of the changing penitentiary reality. The legal changes that are being introduced actively shape it, but at the same time they are relevant to the very functioning of inmates inside the penitentiary. The article comments on recent regulatory changes, also giving voice to the inmates themselves – participants in this process.

Keywords: penitentiary rehabilitation, rehabilitation, inmate, social readaptation

Streszczenie

W ramach prewencji indywidualnej osadzeni uczestniczą w oddziaływaniach, które sprzyjać mają procesowi pozytywnej readaptacji. Ustawodawca w Kodeksie karnym wykonawczym (art. 67 § 1) jako cel wykonywania kary pozbawienia wolności wskazał zaangażowanie skazanych do

Dr Andrzej Chudnicki, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Polska, ORCID: 0000-0002-4707-0060, e-mail: andrzej.chudnicki@mail.umcs.pl

Dr Katarzyna Korona, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Polska, ORCID: 0000-0002-6622-7131, e-mail: katarzyna.korona@mail.umcs.pl

Data zgłoszenia tekstu przez autorów: 21.05.2024 r.; data zaakceptowania do publikacji: 18.02.2025 r.

działań samorozwojowych, rozwijających ich zasoby, a chroniących przed ponownym popełnieniem przestępstwa. Proces readaptacji, rozumiany jako przywracanie osadzonych do bezkonfliktowego funkcjonowania w społeczeństwie po odbyciu kary pozbawienia wolności, jest złożony i zależy od wielu czynników. W zakładach karnych obejmuje on szereg działań o charakterze resocjalizacyjnym, prewencyjnym lub profilaktycznym (z uwzględnieniem środków oddziaływania penitencyjnego), w tym realizowane w jednostkach penitencyjnych programy wspierające ten proces. Działania te nie pozostają w próżni i są podejmowane niezależnie od zmieniającej się rzeczywistości penitencyjnej. Wprowadzane zmiany prawne aktywnie ją kształtują, ale równocześnie mają znaczenie dla samego funkcjonowania osadzonych wewnątrz zakładu karnego. W artykule skomentowano ostatnie zmiany przepisów i oddano także głos samym osadzonym – uczestnikom tego procesu

Słowa kluczowe: resocjalizacja penitencyjna, resocjalizacja, osadzony, readaptacja społeczna

1. Wprowadzenie

Wielu osadzonych trafia do zakładów karnych, gdy już zmaga się z różnorodnymi problemami zdrowotnymi – zarówno fizycznymi, jak i psychicznymi¹. Pobyt w izolacji więziennej często prowadzi do ich pogłębienia lub wywołuje nowe trudności, co dodatkowo przyczynia się do dalszej degradacji społecznej i ekonomicznej skazanych. Ponadto doświadczenie marginalizacji oraz społecznego wykluczenia znacząco utrudnia im proces reintegracji po opuszczeniu zakładu karnego. W tym kontekście kluczowe staje się zrozumienie regulacji prawnych oraz ich realnego wpływu na codzienne życie więźniów.

Głównym celem przeprowadzonych badań było poznanie opinii osadzonych na temat zmian w systemie odbywania kary pozbawienia wolności oraz ich konsekwencji dla procesu readaptacji społecznej. Badania te stanowiły element ewaluacji programu skierowanego do więźniów i zostały oparte na metodologii jakościowej, obejmującej analizę prawną (metodę dogmatyczną), przegląd literatury oraz wywiady z osadzonymi. Szczególnie wartościowym źródłem informacji okazały się wywiady, które dostarczyły cennych spostrzeżeń na temat funkcjonowania systemu penitencjarnego z perspektywy samych więźniów.

Pomimo rosnącego zainteresowania tym obszarem badawczym narracje biograficzne wciąż są stosunkowo rzadko wykorzystywane w analizach penitencjarnych², choć mogą stanowić istotne narzędzie w ocenie skuteczności działań resocjalizacyjnych. Ich wykorzystanie może nie tylko wzbogacić wiedzę na temat doświadczeń osadzonych, ale także przyczynić się do udoskonalenia istniejących programów readaptacyjnych i polityki penitencjarnej.

2. Cele kary w świetle Kodeksu karnego i Kodeksu karnego wykonawczego z 1997 r.

Wysokość i sprawiedliwość wymierzanych kar od wieków były tematem dyskusji toczonych przez prawników i filozofów. Z czasem przewagę zyskiwały koncepcje utylitarne, dopatrujące się sensu środków karnych w resocjalizacji i readaptacji społecznej przestępcy. Wraz z tworzeniem się i profesjonalizacją zawodów związanych z realizacją wyroków sądów wysokość i dotkliwość kar zaczęła również stanowić istotne zagadnienie dla praktyków zajmujących się skazanymi: psychiatrów, psychologów penitencjarnych, pedagogów resocjalizacyjnych, kuratorów sądowych czy pracowników socjalnych, jako element mający istotny wpływ na skuteczność

¹ A. Pękala-Wojciechowska, A. Kacprzak, K. Pękala, M. Chomczyńska, P. Chomczyński, M. Marczak, R. Kozłowski, D. Timler, A. Lipert, A. Ogonowska, P. Rasmus, *Mental and physical health problems as conditions of ex-prisoner re-entry*, „International Journal of Environmental Research and Public Health” 2021/18(14), <https://doi.org/10.3390/ijerph18147642> (dostęp: 19.02.2024 r.).

² Por. B. Toroń-Fórmanek, M. Kaczmarczyk, *Osadzone. Sytuacja społeczna kobiet w izolacji penitencjarnej*, Toruń 2023; A. Matysiak-Błaszczak, *Więzienne macierzyństwo. Studium socjopedagogiczne*, Poznań 2016; R. Szczepanik, *Stawanie się recydywistą. Kariery instytucjonalne osób powracających do przestępczości*, Łódź 2015.

podejmowanych działań. W ostatnim czasie kara kryminalna stała się także ważnym tematem dla polityków widzących w populizmie penalnym³ szansę na uzyskanie poparcia społecznego oraz dla osób zajmujących się ochroną praw człowieka jako źródło cierpienia i defaworyzacji oraz przyczyna, a nie rozwiązanie problemów społecznych. Pojedyncze przypadki przestępstw, niejednokrotnie medialnie nagłaśniane, stają się niejako podstawą zmian, najczęściej zaostrzenia przepisów i zaostrzenia warunków dla osadzonych.

Jedną z możliwości w katalogu kar przewidzianych przez ustawodawcę obok kary grzywny, ograniczenia wolności i dożywotniego pozbawienia wolności jest kara pozbawienia wolności (art. 32 Kodeksu karnego⁴) – w doktrynie prawa karnego uznawana za najsurowszy z dostępnych środków stosowanych wobec przestępców. Zgodnie z zasadą *ultima ratio* środek ten powinien być stosowany jako sankcja ostateczna, po wyczerpaniu innych możliwości⁵. Już Mieczysław Ciosek⁶ wskazywał na cztery funkcje kary pozbawienia wolności: odwetową, eliminacyjną, odstraszającą i poprawczą (nazywaną też wychowawczą). Należy jednak nadmienić, że Kodeks karny wykonawczy⁷ przewiduje szerszy katalog celów kary aniżeli wyłącznie odwet (art. 67).

W teoriach absolutnych⁸ kara więzienia miała mieć przede wszystkim charakter odwetowy. Zakład karny uznawano za miejsce, gdzie wymierzana jest kara za popełnione przestępstwo, a także jako środek zapewniający bezpieczeństwo społeczeństwu przez izolację osób stanowiących zagrożenie⁹. Prewencyjna rola miała polegać na odstraszaniu potencjalnych sprawców przed popełnieniem czynu zabronionego¹⁰.

Tak pojmowanemu celowi kary pozbawienia wolności odpowiadał dyscyplinarny charakter oddziaływań resocjalizacyjnych, upatrujący celu wychowawczego w uświadomieniu skazanemu nieopłacalności naruszania przepisów prawa, oraz związanych z tym konsekwencji¹¹. Realizacja kary pozbawienia wolności odbywała się poprzez wyrządzenie dolegliwości, polegającej na poddaniu sprawcy dyscyplinie, zmianie środowiska życia oraz izolacji od społeczeństwa¹². Sprzyjała temu organizacja więzienia jako instytucji totalnej¹³, praktycznie wyizolowanej od społeczeństwa i jego

³ Por. J. Stępień, *Populizm penalny. Definicja, przejawy, ocena*, „Przegląd Legislacyjny” 2022/3, s. 97–119; P. Stępiak, *Więzienie ten dom (mało) dobry. Oblicza i problemy współczesności*, Warszawa 2021, s. 80 i 467.

⁴ Ustawa z 6.06.1997 r. – Kodeks karny (tekst jedn.: Dz.U. z 2024 r. poz. 17 ze zm.) – dalej k.k.

⁵ Por. M. Peno, *Wybrane problemy reakcji karnej w społeczeństwie postindustrialnym. Prawo karania – sprawiedliwość – zasada ultima ratio*, „Studia Prawnoustrojowe” 2009/10, s. 143–157.

⁶ A. Zarzycka, *Główne spory wokół kary śmierci*, „Roczniki Pedagogiczne” 2019/11(47), s. 540, <http://doi.org/10.18290/rped.2019.11s-32> (dostęp: 23.02.2024 r.); za: M. Ciosek, *Człowiek w warunkach izolacji więziennej*, Gdańsk 1995.

⁷ Ustawa z 6.06.1997 r. – Kodeks karny wykonawczy (tekst jedn.: Dz.U. z 2024 r. poz. 706 ze zm.) – dalej k.k.w.

⁸ M. Kuć, *Prawne podstawy resocjalizacji*, Warszawa 2011, s. 38–39.

⁹ B. Stańdo-Kawecka, *Wykonywanie kary pozbawienia wolności w trzech systemach – uwagi krytyczne*, „Nowa Kodyfikacja Prawa Karnego” 2016/39, s. 109–131.

¹⁰ M. Kuć, *Prawne...*, s. 76.

¹¹ M. Szwejkowska, *Resocjalizacja jako cel kary pozbawienia wolności*, „Resocjalizacja Polska” 2023/25, s. 118, <https://doi.org/10.22432/pjsr.2023.25.08> (dostęp: 7.02.2024 r.).

¹² M.P. Kuryłowicz, *Ochrona społeczeństwa przed sprawcami przestępstw – Zakład Karny jako miejsce izolacji*, [w:] *O więzieniu interdyscyplinarnie*, red. J.D. Pol, Warszawa 2021, s. 87.

¹³ E. Goffman, *Instytucje totalne. O pacjentach szpitali psychiatrycznych i mieszkańcach innych instytucji totalnych*, Kraków 2023, s. 9–22.

struktur. Tym działaniom przyświecała idea resocjalizacji, rozumianej jako propozycji zmiany dotychczasowego stylu życia¹⁴.

Z końcem XX w. w Polsce nastąpiła zmiana filozofii karania. Podstawę założeń Kodeksu karnego z 1997 r. stanowiły ustalenia, że surowe kary nie tylko nie przynoszą pozytywnych skutków w postaci odstraszenia, ale wręcz generują koszty i negatywne następstwa, w tym także zjawiska kryminogenne¹⁵. Kara miała zarówno być współmierną do winy sankcją, jak i mieć charakter prewencyjny w pozytywnym znaczeniu: zapobiec powrotowi sprawcy do przestępstwa oraz kształtować świadomość społeczną¹⁶. Służyć temu powinny dwa procesy, które zostały wyrażone jako cele kary pozbawienia wolności w art. 67 i 41 k.k.w., tj. resocjalizacja oraz readaptacja.

Pierwszy z wymienionych celów ma charakter korekcyjny i jego rolą jest wzbudzenie w osadzonym¹⁷ woli odstąpienia od przestępczości¹⁸. Ustawodawca uczynił resocjalizację ofertą dla skazanych, rezygnując z obligatoryjności ich uczestniczenia. W Kodeksie karnym wykonawczym cel resocjalizacyjny kary pozbawienia wolności określono jako „wzbudzanie w skazanym woli współdziałania w kształtowaniu jego społecznie pożądanych postaw, w szczególności poczucia odpowiedzialności oraz potrzeby przestrzegania porządku prawnego i tym samym powstrzymania się od powrotu do przestępstwa” (art. 67 § 1 k.k.w.). Jest to cel prewencyjny, o charakterze postulatycznym. Za środki resocjalizacyjne uznano pracę, nauczanie, zajęcia kulturalno-oświatowe i sportowe, podtrzymywanie kontaktów z rodziną i światem zewnętrznym oraz środki terapeutyczne (art. 67 § 3 k.k.w.). Warto zauważyć, że w żadnym z europejskich aktów prawa międzynarodowego (Europejska Konwencja Praw Człowieka¹⁹, protokoły do EKPC czy Europejskie Reguły Więzienne) nie zdefiniowano pojęcia „resocjalizacja”²⁰.

Cel ten realizowany jest poprzez zindywidualizowane oddziaływanie na skazanych (art. 67 § 2 k.k.w.), uwzględniające określone w ustawie systemy wykonywania kary (programowanego oddziaływania, terapeutyczny i zwykły; art. 81 k.k.w.), w różnych rodzajach (dla młodocianych, odbywających karę po raz pierwszy, recydywistów penitencjarnych i odbywających karę aresztu wojskowego; art. 69 k.k.w.) i typach zakładów karnych (zamkniętego, półotwartego i otwartego; art. 70 k.k.w.).

¹⁴ M. Muskała, „Odstąpienie od przestępczości” w teorii i praktyce resocjalizacyjnej, Poznań 2016, s. 9.

¹⁵ N. Daśko, J. Bojarski, „Lipcowa” nowelizacja Kodeksu karnego. Nowa filozofia prawa i wątpliwości konstytucyjne, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2023/6(76), s. 290–291, <https://doi.org/10.15804/ppk.2023.06.21> (dostęp: 11.02.2024 r.).

¹⁶ M. Kuć, *Prawne...*, s. 75–77.

¹⁷ „Osadzony – określenie więźnia przebywającego w zakładzie karnym lub areszcie śledczym, obejmujące zarówno skazanych, jak i tymczasowo aresztowanych, a także ukaranych” – *Osadzeni w zakładach karnych i aresztach śledczych*, <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/wymiar-sprawiedliwosci/wymiar-sprawiedliwosci/osadzeni-w-zakladach-karnych-i-aresztach-sledczych,2,1.html> (dostęp: 12.01.2024 r.).

¹⁸ J. Kusztal, M. Muskała, *Odstąpienie od przestępczości jako kategoria pojęciowa polskiej pedagogiki resocjalizacyjnej*, „Resocjalizacja Polska” 2022/24, s. 204–206, <https://doi.org/10.22432/pjsr.2022.24.14> (dostęp: 21.02.2024 r.); por. M. Muskała, „Odstąpienie...

¹⁹ Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności sporządzona w Rzymie 4.11.1950 r., zmieniona następnie Protokołami nr 3, 5 i 8 oraz uzupełniona Protokołem nr 2 (Dz.U. z 1993 r. Nr 61, poz. 284 ze zm.) – dalej EKPC.

²⁰ M. Szwejkowska, *Resocjalizacja...*, s. 120.

Typy zakładów karnych różnią się „stopniem zabezpieczenia, izolacji skazanych oraz wynikającymi z tego ich obowiązkami i uprawnieniami w zakresie poruszania się w zakładzie i poza jego obrębem” (art. 70 § 2 k.k.w.).

Organizacja oddziaływań penitencjarnych opiera się na zarządzeniu Dyrektora Generalnego Służby Więziennej z 14.04.2016 r. w sprawie szczegółowych zasad prowadzenia i organizacji pracy penitencjarnej oraz zakresów czynności funkcjonariuszy i pracowników działów penitencjarnych i terapeutycznych oraz oddziałów penitencjarnych²¹, które odnosi się m.in. do prowadzenia i organizacji programów resocjalizacji skazanych (§ 2). Programowanie tych oddziaływań zasadza się na wymagających korekcji deficytach, będących przyczyną popełnionych przestępstw (§ 3 ust. 1). Poza terapią czy nauczaniem są one realizowane poprzez objęcie skazanych programem, kierowanym do grupy skazanych, wyodrębnionej z uwagi na zdiagnozowane wspólne potrzeby (§ 3 ust. 2). Tematyka programów resocjalizacji, a zarazem potrzeby osadzonych, zostały ściśle określone (§ 4 ust. 1 pkt 1): przeciwdziałanie agresji i przemocy, uzależnieniom oraz nadużywaniu alkoholu lub używaniu narkotyków czy prokryminalnym postawom; aktywizacja zawodowa i promocja zatrudnienia; kształtowanie umiejętności społecznych i poznawczych; integracja rodzin; zapobieganie negatywnym skutkom izolacji, zwłaszcza wobec skazanych odbywających długoterminowe kary pozbawienia wolności. Szczególną koncentrację zalecono wobec grup młodocianych oraz skazanych, którzy wybrali system programowanego oddziaływania (§ 4 ust. 2). Programy te mogą być realizowane we współpracy z podmiotami współdziałającymi w wykonywaniu orzeczeń sądowych (art. 38 k.k.w.). Szczegółowo określono treść programów, co powinno umożliwić dokonywanie ich porównań i większą profesjonalizację oddziaływań. W § 5 ust. 1 zarządzenia wymieniono 12 elementów: „teoretyczny model, stanowiący uzasadnienie, które wyjaśnia, w jaki sposób program będzie wpływał na czynniki skojarzone z zachowaniami przestępczymi; zidentyfikowane czynniki ryzyka, których zmiana będzie prowadzić do zmniejszenia ryzyka powrotu do przestępstwa; spektrum celów; metody; opis sesji programu zawierający informacje i materiały pomocnicze niezbędne do ich przeprowadzenia; zasady rekrutacji skazanych do programu; określenie intensywności, sekwencji i czasu trwania programu; miejsce realizacji programu; kadre i bazę niezbędną do realizacji programu; szczegółowy kosztorys i wskazanie źródeł finansowania realizowanego programu; wskazanie zadań do realizacji przez poszczególne komórki organizacyjne zakładu karnego niezbędnych do właściwej realizacji programu; sposób oceny efektów programu”. W zarządzeniu (załączniki nr 3 i 4) zawarte zostały także formularze do przygotowania indywidualnych programów oddziaływań (IPO) dla skazanych.

Drugi cel ma charakter kreacyjny, wzmacniający i służy przeciwdziałaniu powrotowi do przestępstwa. Odbywa się poprzez pomoc osadzonemu w powrocie do społeczeństwa. Komisarz ds. praw człowieka Thomas Hammarberg, w raporcie

²¹ Zarządzenie Dyrektora Generalnego Służby Więziennej 19/16 z 14.04.2016 r. w sprawie szczegółowych zasad prowadzenia i organizacji pracy penitencjarnej oraz zakresów czynności funkcjonariuszy i pracowników działów penitencjarnych i terapeutycznych oraz oddziałów penitencjarnych.

z wizyty w Niemczech w lipcu 2007 r., uznał reintegrację społeczną więźniów za kluczowy element godności ludzkiej oraz za równie istotny cel kary pozbawienia wolności, jak odwet i odstraszanie²². Oczywiście jest, że udana readaptacja społeczna zależy nie tylko od poprawy funkcjonowania samego sprawcy, ale także od wielu innych czynników, na które składają się m.in. udzielone wsparcie przy opuszczeniu zakładu, sytuacja społeczno-ekonomiczna i zawodowa czy stan zdrowia osób opuszczających zakłady karne.

Pomimo wielu pozytywnych zmian w sposobie traktowania osadzonych sam pobyt w zakładzie karnym nie stał się czynnikiem generującym w nich pozytywną zmianę. Oprócz doświadczanych przez nich deprywacji potrzeb²³ i „prizonizacji”²⁴ więzienie jest formą wykluczenia społecznego, w której istotą jest ograniczenie dostępu do kluczowych obszarów życia społecznego. Węzienie nadal nie realizuje skutecznie żadnego z celów kary, tj. sprawiedliwej odpłaty oraz prewencji ogólnej i szczególnej. Osadzenie w więzieniu zwiększa ryzyko popełnienia przestępstwa po jego opuszczeniu²⁵. Brakuje również dowodów na odstraszający wpływ więzienia na popełnianie przestępstw²⁶. Mimo to zakład karny pozostaje stałym elementem wymiaru sprawiedliwości.

Powtarzające się pobyty w więzieniu zakłócają życie rodzinne i społeczne skazanego, ograniczają możliwości zatrudnienia oraz utrudniają utrzymanie stabilnych warunków mieszkaniowych. Dodatkowo stanowią istotny czynnik ryzyka śmiertelności po zwolnieniu. Potwierdzają to badania byłych więźniów, wśród których wskaźniki zgonów okazały się wyższe niż w populacji ogólnej²⁷.

Pomimo zmian filozofii karania oddziaływania resocjalizacyjne w zakładach karnych wobec osadzonych nadal powszechnie uważa się za nieskuteczne. Resocjalizacji penitencjarnej od lat zarzucana jest znikoma efektywność, anachroniczność, rozbieżność między założeniami teoretycznymi a więzienną rzeczywistością i zmianami społecznymi oraz odmiennosc semantyczna, biorąc pod uwagę terminologię używaną w innych krajach²⁸.

Skuteczność dotychczasowych działań jest regularnie poddawana krytyce. Według Witolda Kędzierskiego „przekonanie co do skuteczności resocjalizacyjnej funkcji więzienia i sprawczej mocy programów resocjalizacyjnych czy terapeutycznych,

²² T. Hammarberg, *Report by the Commissioner for Human Rights, Mr Thomas Hammarberg, on his visit to Germany, 9–11 and 15–20 October 2006 (for the attention of the Committee of Ministers and the Parliamentary Assembly)*, Strasbourg 2007, <https://tandis.odhr.pl/bitstream/20.500.12389/20129/1/04098.pdf> (dostęp: 15.04.2024 r.).

²³ Por. J.M. Piotrowski, M. Ciosek, *Izolacja więzienna jako złożona sytuacja trudna*, [w:] *Psychologia penitencjarna*, red. M. Ciosek, B. Pastwa-Wojciechowska, Warszawa 2017, s. 447–450.

²⁴ Por. W. Kędzierski, *Penitencjarystyka z resocjalizacją instytucjonalną. Historia – stan obecny*, Warszawa 2021, s. 23.

²⁵ J. Bonta, *The Risk-Need-Responsivity model: 1990 to the Present*, „Academic Insights” 2023/6, <https://read-me.org/s/risk-need.pdf> (dostęp: 10.02.2024 r.).

²⁶ C.E. Loeffler, D.S. Nagin, *The Impact of Incarceration on Recidivism*, „Annual Review of Criminology” 2022/5, s. 134, <https://doi.org/10.1146/annurev-criminol-030920-112506> (dostęp: 17.02.2024 r.).

²⁷ I.A. Binswanger, M.F. Stern, R.A. Deyo, P.J. Heagerty, A. Cheadle, J.G. Elmore, T.D. Koepsell, *Release from Prison – A High Risk of Death for Former Inmates*, „New England Journal of Medicine” 2007/356(2), <https://doi.org/10.1056/NEJMsa064115> (dostęp: 11.02.2024 r.).

²⁸ W. Kędzierski, *Penitencjarystyka...*, s. 21–22.

w obecnym, spetryfikowanym, niewydolnym i kosztotwórczym systemie funkcjonowania więziennictwa, wydaje się naiwne”²⁹. Od półwiecza jasne jest, że tradycyjnie pojmowana resocjalizacja traktowana jako „leczenie z przestępczości” pozostaje nieskuteczna³⁰. Mimo to proponowane kolejne „pomysły na resocjalizację” często okazują się nowymi formami starych, nieefektywnych rozwiązań. Nawet decydenci odpowiedzialni za stan więziennictwa podzielają ten powszechny sceptycyzm, nie dostrzegając w więzieniach potencjału do poprawy człowieka³¹. Niewielką skuteczność programów resocjalizacyjnych realizowanych w polskich zakładach karnych potwierdziła również Najwyższa Izba Kontroli w raporcie „Readaptacja społeczna skazanych na wieloletnie kary pozbawienia wolności”³². Jak uważa Krzysztof Biel, „resocjalizacja zła stała się w gruncie rzeczy złą, bo nieskuteczną resocjalizacją, a więc *de facto* brakiem resocjalizacji”³³.

3. Zmiany w Kodeksie karnym dokonane w 2023 r. a oddziaływania penitencjarne

Skuteczność oddziaływań resocjalizacyjnych mierzona jest zwykle kryteriami prawno-karnymi, jak np. recydywa przestępcza czy penitencjarna. Miary te, oparte na klasycznych koncepcjach kary pozbawienia wolności, są jednak zawodne, gdyż skupiają się na przestępstwie i nie uwzględniają szeregu zmiennych determinujących funkcjonowanie człowieka. Z perspektywy tradycyjnie (pozytywistycznie) pojmowanej resocjalizacji to, czy osoba zresocjalizowana odniesie sukces w postaci odstąpienia od przestępczości, zależy od udanego działania korekcyjnego, polegającego na eliminacji przyczyn i przejawów zachowania przestępczego³⁴. Stosowanie programów o potwierdzonej naukowo skuteczności realizowanych zgodnie z zasadami *risk-need-responsivity* (dalej RNR)³⁵ może poprawić efektywność oddziaływań korekcyjnych mierzoną poziomem recydywy przestępczej³⁶. Wskazuje to na potrzebę

²⁹ W. Kędzierski, *Penitencjarystyka...*, s. 22.

³⁰ R. Martinson, *What works? – questions and answers about prison reform*, 1974, https://www.nationalaffairs.com/public_interest/detail/what-works-questions-and-answers-about-prison-reform (dostęp: 19.02.2024 r.).

³¹ Według Wiceminister Sprawiedliwości Marii Ejchart „więzienie rzadko poprawia” – F. Folczak, *Ejchart: W więzieniach są tylko na chwilę. W naszym interesie jest, żeby wrócili jak najlepsi i poprawieni*, 2024, <https://tvn24.pl/premium/ejchart-w-wiezieniach-sa-tylko-na-chwile-w-naszym-interesie-jest-zeby-wrocili-jak-najlepsi-i-poprawieni-7742252> (dostęp: 29.01.2024 r.).

³² Najwyższa Izba Kontroli, *Informacja o wynikach kontroli. Readaptacja społeczna skazanych na wieloletnie kary pozbawienia wolności*, KPB-4101-006-00/2014, <https://www.nik.gov.pl/plik/id,9730,vp,11986.pdf> (dostęp: 5.03.2025 r.).

³³ K. Biel, *Zła resocjalizacja czy resocjalizacja zła*, [w:] *Resocjalizacja wobec tajemnicy zła*, red. K. Biel, M. Sztuka, Kraków 2010, s. 135.

³⁴ M. Muskała, „Odstąpienie...”, s. 13–14.

³⁵ Model RNR umożliwia zarządzanie ryzykiem powrotu do przestępstwa. Szerzej np. D.A. Andrews, J. Bonta, J.S. Wormith, *The Risk-Need-Responsivity (RNR) Model: Does Adding the Good Lives Model Contribute to Effective Crime Prevention?*, „Criminal Justice and Behavior” 2011/38(7), <https://doi.org/10.1177/0093854811406356> (dostęp: 19.02.2024 r.).

³⁶ A. Bonta, *The Risk-Need-Responsivity...*

tworzenia wysokiej jakości programów, opartych na dowodach naukowych i dostosowanych do potrzeb konkretnych grup odbiorców³⁷.

Ostatnio wprowadzone zmiany – nowelizacją Kodeksu karnego z 1.10.2023 r.³⁸ – zmieniły priorytet prawa karnego z jego racjonalności na wewnętrzną sprawiedliwość³⁹. Stoją one w ostrym kontraście z wcześniejszą erą korekcyjizmu, w której dominującą rolę odgrywali eksperci kryminolodzy i specjaliści z zakresu prawa karnego. Uchylono karę 25 lat pozbawienia wolności, wprowadzono elastyczny wymiar kary, określając wymiar kary pozbawienia wolności od 1 miesiąca do 30 lat (wymierzany w miesiącach i latach) (katalog kar – art. 32 k.k.). Dodatkowo wprowadzono karę dożywotniego pozbawienia wolności bez możliwości warunkowego zwolnienia (art. 77 § 3 i 4 k.k. dotyczy możliwości orzeczenia przez sąd zakazu stosowania warunkowego przedterminowego zwolnienia w przypadku wymierzenia kary dożywotniego pozbawienia wolności).

Zmiany te zaniepokoiły obrońców praw człowieka. Nowelizacja przepisów spotkała się z negatywną reakcją ze strony Rzecznika Praw Obywatelskich (dalej RPO) Marcina Wiącka, jako sprzeczna z zakazem okrutnego i niehumanitarnego karania (art. 40 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej⁴⁰), również z utrwalonym w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka rozumieniem zakazu z art. 3 EKPC, że „Nikt nie może być poddany torturom ani niehumanitarnemu lub poniżającemu traktowaniu albo karaniu”⁴¹. Rzecznik przywołał także opinię Sądu Najwyższego i wskazał, że „o ile sama kara dożywotnia nie narusza art. 3 EKPC, to narusza go już brak regulacji przewidującej możliwość przeprowadzenia kontroli zasadności dalszego wykonywania takiej kary po upływie ustalonego w ustawie terminu, który zwykle wynosi 25 lat”⁴². W rezultacie uniemożliwia to weryfikację postępów resocjalizacji (bądź czyni ją bezskuteczną) czy wpływ osadzonego na jego sytuację prawną. Zdaniem RPO może to być nawet „podstawą odmowy wykonania wydanych przez polskie sądy europejskiego nakazu aresztowania (ENA) oraz wniosków o ekstradycję”⁴³.

4. Metoda przeprowadzonych badań empirycznych

Pomyślna reintegracja przestępców jest złożonym procesem, który zależy od wielu czynników. Niestety brakuje wystarczającej liczby badań wysokiej jakości, które pomogłyby w pełni zrozumieć tę kwestię⁴⁴. Dotychczasowe analizy często

³⁷ M. Szwejkowska, *Resocjalizacja...*, s. 121–122.

³⁸ Ustawa z 7.07.2022 r. o zmianie ustawy – Kodeks karny oraz niektórych innych ustaw (Dz.U. z 2022 r. poz. 2600 ze zm.).

³⁹ N. Daško, J. Bojarski, „*Lipcowa...*”

⁴⁰ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 2.04.1997 r. (Dz.U. Nr 78, poz. 483 ze zm.).

⁴¹ Zob. Ł. Starzewski, *Bezwzględne dożywocie – do uchylecia. Negatywna odpowiedź resortu sprawiedliwości*, <https://bip.brpo.gov.pl/pl/content/rpo-bezwzgledne-dozywocie-uchylenie-ms-odpowiedz> (dostęp: 23.02.2024 r.).

⁴² Ł. Starzewski, *Bezwzględne...*

⁴³ Ł. Starzewski, *Bezwzględne...*

⁴⁴ G. Mathlin, M. Freestone, H. Jones, *Factors Associated with Successful Reintegration for Male Offenders: A Systematic Narrative Review with Implicit Causal Model*, „*Journal of Experimental Criminology*” 2022/20, <https://doi.org/10.1007/s11292-022-09547-5> (dostęp: 7.02.2024 r.).

koncentrowały się głównie na identyfikacji deficytów i problemów skazanych, co sugerowało, że eliminacja tych problemów może być kluczem do udanej integracji społecznej. Ponadto tworzone plany oddziaływań oraz podejmowane działania są często determinowane przez możliwości organizacyjne zakładu karnego oraz przez wizję skutecznej resocjalizacji z perspektywy personelu odpowiedzialnego za planowanie tego procesu. Warto zauważyć, że wizja życia osadzonego po opuszczeniu zakładu karnego zazwyczaj jest traktowana w procesie resocjalizacji jako aspekt drugorzędny. Niemniej jednak coraz bardziej uznaje się, że ma ona kluczowe znaczenie dla udanej integracji społecznej po odbyciu kary. Dlatego też celem przeprowadzonego badania było poznanie opinii osadzonych na temat ich potrzeb oraz identyfikacja barier, które utrudniają skuteczną readaptację społeczną po opuszczeniu zakładu karnego. Dzięki zrozumieniu tych czynników możliwe będzie lepsze przygotowanie się do wspierania procesu reintegracji osadzonych i zarysuje się perspektywa zmniejszenia recydywy.

Badania zostały przeprowadzone w Areszcie Śledczym w Lublinie. Wywiady realizowano od czerwca do sierpnia 2023 r. W ramach badań przeprowadzono zarówno wywiady grupowe (FGI), które pozwalają na zbieranie opinii i doświadczeń wielu osób jednocześnie, jak i szczegółowe wywiady indywidualne (IDI), które umożliwiły zgłębienie osobistych perspektyw osadzonych. Z 17 osadzonych, którzy uczestniczyli w programie resocjalizacyjnym z zakresu arteterapii, na udział w badaniu jakościowym wyraziło zgodę 14 osób.

Do analizy wypowiedzi osadzonych zastosowano indukcyjną analizę tematyczną (AT). W tym celu wykorzystaliśmy podejście zaproponowane przez Virginie Braun i Victorię Clarke⁴⁵. Przeprowadzona przez nas analiza składała się zatem z sześciu głównych etapów:

1. zapoznanie się z danymi, czyli zebranymi materiałami z wywiadów grupowych i indywidualnych;
2. wygenerowanie początkowych kodów, które pomogły w identyfikacji głównych tematów i wzorców w wypowiedziach osadzonych – kodowanie zostało przeprowadzone niezależnie przez dwóch autorów;
3. osobne wyszukiwanie tematów przez każdego z autorów, aby zidentyfikować kluczowe obszary i zagadnienia poruszane przez respondentów;
4. wspólne przejrzanie tematów, żeby dokładniej zrozumieć ich związek z całością danych oraz ich wzajemne relacje;
5. zdefiniowanie i nazwanie tematów, by precyzyjnie określić, o czym dokładnie mówią osadzeni – porównanie wyników pozwoliło uzgodnić ostateczną listę głównych wątków, które zostały wyodrębnione z analizy;
6. stworzenie raportu, który zawierał podsumowanie głównych wniosków i tematów.

⁴⁵ V. Braun, V. Clarke, *Using thematic analysis in psychology*, „Qualitative Research in Psychology” 2006/3(2), <https://doi.org/10.1191/1478088706qp0630a> (dostęp: 21.02.2024 r.); W. Xu, K. Zammit, *Applying Thematic Analysis to Education: A Hybrid Approach to Interpreting Data in Practitioner Research*, „International Journal of Qualitative Methods” 2020/19(66), <https://doi.org/10.1177/1609406920918810> (dostęp: 21.02.2024 r.).

Grupę badanych stanowiły osoby pierwszy raz skazane, co było podstawowym kryterium kwalifikacyjnym do programu (art. 69 k.k.w.; osadzeni w zakładzie karnym dla odbywających karę po raz pierwszy). Zdaniem Jana Szałańskiego⁴⁶ taka grupa wykazuje największą podatność na resocjalizację. Kryteria dodatkowe to wiek ok. 35 lat i popełnienie przestępstwa nieagresywnego, raczej przypadkowego.

Z informacji statystycznych Ministerstwa Sprawiedliwości wynika, że populacja osadzonych od długiego czasu utrzymuje się na poziomie ok. 70 000 skazanych (73 822 – stan na 31.12.2023 r.)⁴⁷. Odbywający karę po raz pierwszy stanowią od lat drugą co do wielkości grupę (33%), zaraz za recydywistami penitencjarnymi (53% całej populacji).

Tabela. Liczebność grupy odbywających karę po raz pierwszy w populacji więziennej w latach 2015–2023

Osadzeni (stan na 31.12)	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Ogółem	74 814	71 456	73 822	72 204	74 130	67 838	71 874	71 228	73 822
Odbywający karę po raz pierwszy	27 929	26 985	27 354	26 523	26 820	23 419	24 134	23 691	24 248

Źródło: opracowanie własne na podstawie rocznych informacji statystycznych (lata 2015–2023) Ministerstwa Sprawiedliwości, Centralnego Zarządu Służby Więziennej.

W literaturze przedmiotu kategoria ta jest rzadko wyodrębniana i opisywana, chociaż ustawodawca przewidział dla nich odrębny rodzaj zakładu karnego. Ze statystyk wynika, że grupa ta najczęściej odbywa karę w systemie programowanego oddziaływania bądź w systemie zwykłym, w zakładzie karnym typu zamkniętego lub półotwartego⁴⁸.

5. Wyniki przeprowadzonych badań empirycznych

Pierwszy z wyodrębnionych tematów dotyczył pobytu w zakładzie karnym. Główny wątek, jaki pojawił się w wypowiedziach osadzonych dotyczył utrudnień, które nastąpiły w wyniku wprowadzenia nowelizacji przepisów k.k.w.⁴⁹

Jako najbardziej bolesne osadzeni wskazali ograniczenie możliwości korzystania z telefonu do jednej rozmowy tygodniowo (art. 105b k.k.w. – „co najmniej raz w tygodniu”). Utrzymywali, że rozwiązanie to służy im do podtrzymywania

⁴⁶ J. Szałański, *Zakres i poziom skuteczności resocjalizacji*, [w:] *Skuteczna resocjalizacja. Doświadczenia i propozycje*, red. Z. Bartkiewicz, A. Węgliński, Lublin 2008, s. 374.

⁴⁷ Ministerstwo Sprawiedliwości, Centralny Zarząd Służby Więziennej, *Roczna informacja statystyczna za rok 2023*, Warszawa 2024, <https://sw.gov.pl/strona/Statystyka> (dostęp: 10.05.2024 r.).

⁴⁸ Ministerstwo Sprawiedliwości, Centralny Zarząd Służby Więziennej, *Roczna informacja statystyczna za rok 2023*, Warszawa 2024, s. 7–9, <https://sw.gov.pl/strona/Statystyka> (dostęp: 10.05.2024 r.).

⁴⁹ Ustawa z 5.08.2022 r. o zmianie ustawy – Kodeks karny wykonawczy oraz niektórych innych ustaw (Dz.U. z 2022 r. poz. 1855 ze zm.).

kontaktów z rodziną, co dla wielu ma istotne znaczenie. Na ten problem zwracali uwagę głównie osadzeni twierdzący, że ich wyroki są krótkie, pracujący na zewnątrz zakładu karnego. Ich zdaniem jest to główne źródło utrudnień i bariera w podtrzymaniu więzi oraz ograniczenie w uczestniczeniu w ważnych wydarzeniach w życiu rodziny.

„Urwali nam kontakt, pomimo że za to nie płacą. Jak to się mówi, telefony wiszą na ścianie, (...) kupujemy sobie karty, idziemy. Masz chwilę. No to nie masz te 10 minut. Było, ale codziennie, a teraz mamy to raz w tygodniu w zależności, bo to tam jednego dnia wychodzi tak, że czekamy 2 tygodnie na ten telefon (...)” [O1].

Problem ograniczenia korzystania z telefonów został również zauważony przez RPO. W odpowiedzi Zastępcy Dyrektora Generalnego Służby Więziennej wskazywano na gwarancyjny charakter wprowadzonych norm⁵⁰.

Drugim z najbardziej dotkliwych rozwiązań jest, zdaniem badanych, konieczność noszenia kajdanek podczas przemieszczania się po terenie zakładu karnego (art. 15 ustawy o środkach przymusu bezpośredniego i broni palnej⁵¹). Rozwiązanie to, najprawdopodobniej wprowadzone w celu poprawy bezpieczeństwa, postrzegają jako bezsensowne i potencjalnie dla nich niebezpieczne. Wydaje się też być absurdalne w kontekście więźniów odbywających karę pozbawienia wolności w systemie otwartym czy półotwartym oraz pracujących bez dozoru poza zakładem karnym. W ich odczuciu jest to dodatkowa opresja, komplikująca proste czynności, jak np. wybranie numeru telefonu.

„Można ręce obrócić, jak przy telefonie, na przykład, a te są w ten sposób. Jak się czyta, to nie można wystukiwać i żeby iść w tych zawiasowych, trzeba ręce wysoko trzymać. Ja mówię. Jak ktoś się potknie na schodach, 20 schodów na ryj leci (...)” [O1].

Problem profilaktycznego stosowania kajdanek w trakcie wykonania każdego konwoju podnoszony był przez RPO już wcześniej (przed nowelizacją k.k.w.), jednak stosunkowo niedawno nasilił się, a sformułowane przez RPO postulaty dotychczas nie zostały zrealizowane⁵².

Czas pobytu w więzieniu nie sprzyja pozytywnej zmianie. Blokuję rozwój osób o wysokich zasobach i wysokiej motywacji do aktywnego i wartościowego spędzania czasu odbywania kary, a także osób z niskim potencjałem i słabo zmotywowanych. Osoby, które mają zasoby, angażują się w różne aktywności. Dla nich ograniczenia wynikające z izolacji więziennej stanowią istotną barierę w rozwoju i utrzymaniu więzi społecznych. Jednocześnie dla części osadzonych, prawdopodobnie obarczonych

⁵⁰ M. Kuczyński, *Pozbawieni wolności mogą wykonywać mniej telefonów – cierpią rodziny i prawo do obrony. Odpowiedź DG SW dla RPO*, 2023, <https://bip.brpo.gov.pl/pl/content/rpo-sw-nowelizacja-kkw-wiezienia-telefony-odpowiedz> (dostęp: 20.04.2024 r.).

⁵¹ Ustawa z 24.05.2013 r. o środkach przymusu bezpośredniego i broni palnej (tekst jedn.: Dz.U. z 2024 r. poz. 383 ze zm.).

⁵² Ł. Starzewski, *Prawa osadzonych w więzieniach i aresztach. RPO przedstawia Ministerstwu Sprawiedliwości niezrealizowane dotąd postulaty*, 2024, <https://bip.brpo.gov.pl/pl/content/rpo-osadzeni-wiezienia-areszty-prawa-ms> (dostęp: 20.04.2024 r.).

ryzykiem problemów psychicznych⁵³, pobyt w zakładzie staje się idealną okazją do nicnierobienia, co dodatkowo pogłębia ich zły stan psychiczny związany z uwięzieniem.

„Tak przychodzą niektórzy, dostają tabletki nasenne i śpią cały dzień i całą noc. I tak to wypala parę lat” [O4].

Niektórzy jednak korzystają z różnych możliwości, aby poprawić swój stan zdrowia. W zakładzie karnym mogą skorzystać ze specjalistycznej pomocy ze strony psychiatrów, psychologów czy z usług medycznych, z których zwykle nie korzystali na wolności. Więzienie staje się miejscem, w którym mają czas, by zająć się swoim zdrowiem psychicznym. Ze statystyk Służby Więziennej wynika, że z konsultacji psychiatrycznych w 2022 r. skorzystało 81 571 osadzonych, a w 2023 r. – 76 421 osadzonych⁵⁴.

„Nie mogę potwierdzić. Czy jeśli ktoś potrzebuje, to pomogą. No to nie jest jakoś tutaj problem. No ja się tutaj wyleczyłem na przykład z depresji, nauczyłem się funkcjonować normalnie. Więc to, co na wolności było dla mnie nie do ogarnięcia (...)” [O6].

Więźniowie mają ograniczony dostęp do pomocy psychologicznej. Wynika to najprawdopodobniej z braku odpowiedniej liczby specjalistów⁵⁵. Na ten problem zwracali również uwagę badani przez Andrzeja Kacprzaka więźniowie⁵⁶. Warto przy tym zauważyć, że problem zdrowia, a szczególnie zdrowia psychicznego, jest często wykorzystywany przez osadzonych do eskalacji swoich roszczeń lub w celu utrudniania czy zaszkodzenia pracy personelu więziennego.

„Tak, nie mamy. Nie mamy żadnych spotkań z jakimś terapeutą. Terapeuci czy ktoś tam. Do psychologa, żeby pójść porozmawiać czy coś. To też wszystko karteczka. Karteczka, tak. Bo chciałbym pójść. Po co? Będziesz wchodził w d... i zawracał. Dobra, to załatwimy to innym razem. I to tak działa” [O3].

Kolejnym tematem były działania o charakterze terapeutycznym, realizowane w zakładach karnych. W założeniu powinny mieć one potencjał resocjalizacyjny,

⁵³ Por. I. Niewiadomska, M. Kalinowski, *Skazani na wykluczenie!? Zasoby adaptacyjne osób zagrożonych marginalizacją społeczną*, Lublin 2010, <https://depot.ceon.pl/handle/123456789/5374> (dostęp: 13.03.2024 r.); I. Niewiadomska, J. Chwaszcz, W. Augustynowicz, R.P. Bartzuk, *Readaptacja społeczno-zawodowa więźniów. Narzędzia do diagnozowania potencjału readaptacyjnego i kapitału wspierającego*, Lublin 2014, <https://depot.ceon.pl/handle/123456789/6543> (dostęp: 13.03.2024 r.).

⁵⁴ Ministerstwo Sprawiedliwości, Centralny Zarząd Służby Więziennej, *Roczna informacja statystyczna za rok 2023*, Warszawa 2024, s. 34, <https://sw.gov.pl/strona/Statystyka> (dostęp: 10.05.2024 r.). Pomoc (np. medyczna) w celu ułatwienia społecznej readaptacji i podmioty udzielające pomocy regulowane są m.in. na mocy art. 41 k.k.w.

⁵⁵ Z danych zawartych na internetowej stronie Służby Więziennej wynika, że w jednostkach penitencjarnych zatrudnionych jest ok. 700 psychologów – *Psycholog w więzieniu*, <https://www.sw.gov.pl/aktualnosc/centralny-zarzad-sluzby-wieziennej-psycholog-w-wiezieniu> (dostęp: 29.04.2024 r.).

⁵⁶ A. Kacprzak, *Głajchszalt resocjalizacyjny – opinie skazanych kobiet i mężczyzn na temat przygotowania do życia na wolności w warunkach polskiego więzienia*, [w:] *Badania problemów społecznych w (przed)pandemicznej rzeczywistości*, red. P. Bunio-Mroczeek, A. Kacprzak, Łódź 2023, s. 163–164, <https://dspace.uni.lodz.pl/handle/11089/48168> (dostęp: 14.03.2024 r.).

a więc oddziaływać na postawy więźniów i tworzyć podstawę do udanej readaptacji społecznej. Kontrola przeprowadzona przez Najwyższą Izbę Kontroli⁵⁷ wykazała, że większość realizowanych programów ma niewielki potencjał readaptacji społecznej i w małym stopniu przekłada się na funkcjonowanie więźniów po opuszczeniu zakładu karnego.

Więźniowie na ogół pozytywnie oceniają udział w zajęciach terapeutycznych. Wydaje się jednak, że działania te nie są realizowane zgodnie z zasadami modelu RNR. Dobór do grup terapeutycznych i wybór rodzaju terapii ma raczej charakter administracyjny, niż wynika z rzeczywistych potrzeb, ryzyka itp. Na podstawie wypowiedzi osadzonych można wysnuć wniosek, że nie rozumieją oni powodów, dla których zostają zakwalifikowani do określonych oddziaływań, nie są również świadomi celów ani potencjalnych korzyści wynikających z udziału w zajęciach. Niektóre decyzje personelu są dla nich niezrozumiałe lub wręcz irracjonalne. Osadzeni godzą się jednak na udział w programach z powodu potencjalnych negatywnych konsekwencji odmowy. Brak podstawowych środków wsparcia, takich jak terapia czy pomoc psychologiczna, pogłębia ich trudności po wyjściu z więzienia.

„I mówię z tymi i z tymi właśnie terapiami, i to powinni robić terapię, tylko bardziej celować w punkt, prawda? A nie tak, że jest terapia i jedzie człowiek, który ma 3 miesiące terapii, 2 lata wyroku, 2-3 miesiące terapii ma i 2 miesiące do wyjścia i przysyłają chłopaka ćwiarusa, który ma jeszcze do odsiedzenia 20 lat. No i oni razem są na terapii. Jeden myśli, że zaraz wyjdzie, a drugi myśli, że będzie 20 lat siedział. No dlatego, tutaj z tymi uzależnieniami, to jest ważne teraz. Tych przestępstw pod wpływem alkoholu i narkotyków jest ogromnie dużo i tylko tak jak mówię, że to nie jest wszystko. Duże pieniądze zakłady dostają za tę terapię i bardzo chętnie każdego kierują, ale powinna być jakaś większa selekcja. Większe wybieranie jakoś tych grup. Nie wiem” [O4].

Następny temat to przygotowanie do wyjścia. Osoby opuszczające zakłady karne często mają problemy finansowe, co może prowadzić do spirali zadłużenia i ponownego popadania w przestępczość. Często są to osoby o niskich kompetencjach⁵⁸, które nie mają możliwości podjęcia pracy w zakładzie karnym np. z powodu kwalifikacji zawodowych lub chorób. Szereg osadzonych świadczy na terenie zakładu karnego nieodpłatną pracę. Dla wielu z nich nowe regulacje powodują, że muszą oni pokrywać koszty użytkowania sprzętu elektronicznego lub elektrycznego (art. 110b k.k.w.). Oznacza to, że sam pobyt w więzieniu dodatkowo generuje ryzyko popadnięcia w spiralę zadłużenia.

„Przecież my już jesteśmy w więzieniu. Najciekawsze, że jeżeli ktoś nie ma pieniędzy, zabiera ten dług na wolność. To jest debilizm dopiero. Ja się wcale nie dziwię, że delikwent siedział 10 lat, nie miał pieniędzy, a później wracasz do puchy za niespłacone długi, i to by było fajnie” [O6].

⁵⁷ Najwyższa Izba Kontroli, *Informacja o wynikach kontroli. Pomoc społeczna świadczona osobom opuszczającym zakłady karne*, 2019, KPS.430.006.2018.

⁵⁸ Por. np. J.M. Łukasik, I. Nowosad, *Readaptacja społeczna byłych skazanych. Dyskusje wokół projektu realizowanego w województwie lubuskim*, „Resocjalizacja Polska” 2020/19, <https://doi.org/10.22432/pjsr.2020.19.17> (dostęp: 21.02.2024 r.).

Wśród innych problemów reintegracyjnych wskazać można także na brak wsparcia z zewnątrz po wyjściu z więzienia, co często prowadzi do recydywy, gdy osoby skazane napotykać trudności w znalezieniu pracy. Więźniowie mają świadomość braku wsparcia ze strony instytucji zobowiązanych do pomocy i nie oczekują tego wsparcia. Skuteczność readaptacji społecznej uzależniona jest od wsparcia bliskich⁵⁹, którzy pomogą w odnalezieniu się w społeczeństwie po opuszczeniu zakładu. Istnieje wiele badań podkreślających znaczenie relacji społecznych dla skutecznej resocjalizacji. Na pomyślną readaptację mają wpływ dobre relacje małżeńskie, wspierające grupy przyjaciół, odpowiednie zatrudnienie⁶⁰.

Wyjście na wolność wiąże się również z obawami o swoją przyszłość po opuszczeniu zakładu karnego. Wiadomo, że powrót do społeczeństwa jest bardzo stresujący⁶¹. Udana readaptacja społeczna to także stabilna i cechująca się dobrą jakością praca, zapewniająca, że osoba opuszczająca więzienie jest w stanie się utrzymać oraz spłacać swoje zobowiązania⁶².

„Jeśli nie ma osoby, która jest tam na zewnątrz, która czy tam pomoże właśnie po wyjściu. To jest dobrze. Jeśli tego nie ma, to nie wiadomo, co sprawi... Nie... Przeważnie jest wracanie do przestępstwa i kradnie tak, żeby się aby utrzymać. Albo wjechać z powrotem? No to nie wiadomo ile. Albo się uda, albo nie” [O1].

W wypowiedziach osadzonych powtarzało się oczekiwanie większego wsparcia po wyjściu z zakładu karnego. Proces przygotowania do opuszczenia jednostki penitencjarnej jest, według nich, zbyt sformalizowany, niedopasowany do rzeczywistych potrzeb i rozpoczyna się zbyt późno.

„Najpierw człowieka trzymają również tam... Na tym zamku. Później zostaje mu rok, dwa. Powinien już pójść do domu, to niby dopiero wysyłają do pracy. I chodzi do tej pracy rok, i idzie na wokandę, i mimo że nie jest prowadzony wolnościowo, bo nie był na przepustce, nie idzie na przepustkę i zostaje mu 2–3 miesiące z jakiegoś dużego wyroku, było, teraz już możesz pójść...” [O1]. „Tutaj psycholog nie powinien być na początku, tylko na końcu. Bo na początku to pewnie jest potrzebny. Na początku to każde przez 2–3 miesiące na razie ma całkowicie, a na końcu no, bo w tej chwili. No tak wyjdę. No i co dalej? 1000 spraw niezłatwionych, 2000 rzeczy do zrobienia. No i za co się wziąć? A nie, czy najpierw prawo jazdy robić, czy najpierw, nie wiem, to, czy tamto, siamto, a....? Tak jak mówię, każdy będzie coś chciał w sensie, że jakieś tam sprawy niepozałatwiane, nieporobione. Przez telefon się wszystkim obiecuje, że będzie fajnie, dobrze, a później, jak to się wszystko na głowę zrzuci, to dobry psychiatra potrzebny” [O3].

⁵⁹ H. Machel, *Rodzina skazanego jako współuczestnik jego resocjalizacji penitencjarnej, readaptacji i reintegracji społecznej*, „Resocjalizacja Polska” 2014/7.

⁶⁰ A. Day, M. Daffern, Y. Woldgabreal, N. Currie-Powell, *Rehabilitative progress in prison: Some challenges and possibilities*, „Aggression and violent behavior” 2022/67, <https://doi.org/10.1016/j.avb.2022.10178> (dostęp: 19.02.2024 r.).

⁶¹ G. Mathlin, M.C. Freestone, H. Jones, *Factors...*

⁶² C. Connell, M. Birken, H. Carver, T. Brown, J. Greenhalgh, *Effectiveness of interventions to improve employment for people released from prison: systematic review and meta-analysis*, „Health Justice” 2023/11(1), <https://doi.org/10.1186/s40352-023-00217-w> (dostęp: 11.02.2024 r.).

Osoby opuszczające więzienie często nie są przygotowane do życia na wolności, co prowadzi do trudności adaptacyjnych i psychologicznych. Niektórzy więźniowie boją się świata za murami, który jest dla nich niewiadomą. Świadczyć to może o niedostatku profesjonalnych działań podejmowanych w kierunku spersonalizowanego wsparcia przy tworzeniu realistycznych planów readaptacji.

Istotnym, ale bagatelizowanym, problemem osadzonych opuszczających zakłady karne jest zmiana otoczenia.

„Kiedy tu jesteśmy, to nie mamy tego bodźca, gdzie za chwilę przyleci jakiś dzieciak rozkrzyczany... a ty sobie tu siedzisz w spokoju. I za chwilę coś się dzieje i już mi noga skacze. Za chwilę mówię, coś się może wydarzyć, bo tu jest już tak. Na głowę mi siada. Nie mam już tego spokoju, co miałem go zawsze, nie. No i co się dzieje? Wybucham. Agresja jest. Awantura do rodzica. Zabieraj pan tego dzieciaka czy coś tam. Rodzic, przecież on ma tutaj swój obszar, gdzie się bawić i to: o co ci chodzi? I co robię? Walę w łeb i zaraz rozpoznanie. I wracam do puchy. Ja jestem nieprzygotowany do wolności” [O3].

Zakład karny z jednej strony jest miejscem, w którym człowiek jest narażony na nadmiar kontaktów społecznych, brak samotności i intymności. Z drugiej strony w nazbyt sformalizowany sposób regulowane są w nim zasady pobytu, zarówno ze strony personelu więziennego, jak i samych osadzonych. Na wolności dopuszczalna jest znacznie szersza gama zachowań, włącznie z tymi, za które w zakładzie karnym groziły sankcje. Powoduje to, że osoby je opuszczające mają problem z zaakceptowaniem zachowań innych osób na wolności.

6. Podsumowanie

Coraz częściej podnoszoną kwestią jest gotowość osadzonych do uczestniczenia w oddziaływaniach resocjalizacyjnych⁶³. Jest ona rozumiana jako zmiana nastawienia, będąca wynikiem krytycznej oceny dotychczasowego zachowania. Obecnie za wyraz tej gotowości uważa się zgodę osadzonego na udział w oddziaływaniach resocjalizacyjnych. Niestety nie uwzględnia ona jego rzeczywistej motywacji do uczestnictwa w programie. Nie bez znaczenia pozostają również nieujawniane kryteria, jakimi kieruje się personel, wyznaczając osoby do programów, chociażby poziom stwarzanego zagrożenia dla jednostki penitencjarnej (jako kryterium ekskludujące). Niezbędne jest stworzenie polskich narzędzi i mechanizmów diagnozowania opartych na modelu RNR⁶⁴, które nie tylko diagnozowałyby ryzyko, ale pozwalały zaplanować skuteczne oddziaływania poprzez analizę czynników osobowościowych, ważnych przy wyborze właściwego dla sprawy programu⁶⁵.

⁶³ J. Chojcka, *Utilizing questionnaires to assess outcomes and therapeutic alliance in penitentiary resocialization as a component of strengthening readiness for resocialization*, „Resocjalizacja Polska” 2024/26, s. 66, <https://doi.org/10.22432/pjsr.2023.26.06> (dostęp: 14.03.2024 r.).

⁶⁴ A. Barczykowska, *Zastosowanie modelu R-N-R w diagnozie resocjalizacyjnej dorosłych sprawców przestępstw – rozwiązania angielskie*, „Studia Edukacyjne” 2015/34.

⁶⁵ D. Wójcik, *Stosowanie w postępowaniu karnym narzędzi diagnostyczno-prognostycznych służących oszacowaniu ryzyka powrotności do przestępstwa*, „Prawo w Działaniu” 2013/16, s. 59–102, <https://iws.gov.pl/wp-content/>

Wydaje się, że zakład karny, według więźniów, jest miejscem, w którym można liczyć na pomoc. Jednocześnie szereg zmian prawnych wpływających na rzeczywistość penitencjarną często postrzegają oni jako stanowiący dodatkową dolegliwość i go nie rozumieją. Izolacja społeczna to jeden z najbardziej negatywnych skutków odbywania kary pozbawienia wolności oraz jeden z istotnych ograniczeń w późniejszym procesie readaptacji⁶⁶. Najwyższa Izba Kontroli w raporcie „Readaptacja społeczna skazanych na wieloletnie kary pozbawienia wolności”⁶⁷ wykazała nieskuteczność programów readaptacji społecznej realizowanych w zakładach karnych oraz nieznaną dla tego procesu przydatność działań uznawanych za resocjalizacyjne, tj.: specjalistycznych oddziaływań terapeutycznych, pracy, edukacji (w tym zdobywania kwalifikacji zawodowych), zajęć kulturalno-oświatowych czy z zakresu kultury fizycznej i sportu. W jednostkach penitencjarnych realizowane są kolejne programy z tego zakresu, ale nadal próżno szukać informacji na temat ich skuteczności⁶⁸. Być może pomocnym byłoby stworzenie bazy rekomendowanych programów⁶⁹ lub oddzielenie działań resocjalizacyjnych określanych w IPO od readaptacji i stworzenie planu readaptacji skazanego (PRS). Działanie takie wymagałoby jednak zwiększenia liczby personelu penitencjarnego, aby nie dokładać zadań już obciążonym dokumentacją wychowawcom.

Ważne, by pomoc była kontynuowana również po opuszczeniu zakładu. Stworzenie wielosektorowej mapy usług – narzędzia międzyresortowej współpracy oraz szybszej i skuteczniejszej pomocy międzyinstytucjonalnej – znacząco mogłoby ułatwić proces readaptacji społecznej osób opuszczających zakłady karne.

Bibliografia

1. Andrews D.A., Bonta J., Wormith J.S., *The Risk-Need-Responsivity (RNR) Model: Does Adding the Good Lives Model Contribute to Effective Crime Prevention?*, Criminal Justice and Behavior 2011, t. 38, nr 7, <https://doi.org/10.1177/0093854811406356>.
2. Barczykowska A., *Evidence Based Program Databases: a Tool for Modern Prevention and Rehabilitation*, Lubelski Rocznik Pedagogiczny 2023, t. 42, nr 4, <http://doi.org/10.17951/lrp.2023.42.4.193-206>.

uploads/2018/09/Dobrochna-W%C3%B3jcik-Stosowanie-w-post%C4%99powaniu-karnym-narz%C4%99dzi-diagnostyczno-prognostycznych-s%C5%82u%C5%BC%C4%85cych-oszacowaniu-ryzyka-powrotno%C5%9Bci-do-przest%C4%99pstwa-59.pdf (dostęp: 6.03.2025 r.).

⁶⁶ K. Miszewski, M. Miąłkowska-Kozaryna, *Discussion about the problem of prisonization based on our own research*, „Resocjalizacja Polska” 2020/19, <https://doi.org/10.22432/pjsr.2020.19.19> (dostęp: 10.03.2024 r.).

⁶⁷ Najwyższa Izba Kontroli, *Informacja o wynikach kontroli. Readaptacja społeczna skazanych na wieloletnie kary pozbawienia wolności*, KPB-4101-006-00/2014, <https://www.nik.gov.pl/plik/id,9730,vp,11986.pdf> (dostęp: 5.03.2025 r.).

⁶⁸ Por. B.M. Nowak, *Metodyka pracy postpenitencjarnej w zakresie przygotowania ekswieźniów do podejmowania wysiłków readaptacyjnych i reintegracyjnych*, [w:] *Strategia reintegracji społecznej osób skazanych. Integralny model wspomagania resocjalizacyjno-readaptacyjnego*, red. B.M. Nowak, S. Grzesiak, Warszawa 2022; A. Witkowska-Paleń, *Programy wspierające proces readaptacji społecznej skazanych w zakładach karnych (Wybrane przykłady)*, „Journal of Modern Science” 2015/25(2).

⁶⁹ Por. np. A. Barczykowska, *Evidence Based Program Databases: a Tool for Modern Prevention and Rehabilitation*, „Lubelski Rocznik Pedagogiczny” 2023/42(4), <http://doi.org/10.17951/lrp.2023.42.4.193-206> (dostęp: 14.03.2024 r.).

3. Barczykowska A., *Zastosowanie modelu R-N-R w diagnozie resocjalizacyjnej dorosłych sprawców przestępstw – rozwiązania angielskie*, Studia Edukacyjne 2015, nr 34.
4. Biel K., *Zła resocjalizacja czy resocjalizacja zła*, [w:] *Resocjalizacja wobec tajemnicy zła*, red. K. Biel, M. Sztuka, Kraków 2010.
5. Binswanger I.A., Stern M.F., Deyo R.A., Heagerty P.J., Cheadle A., Elmore J.G., Koepsell T.D., *Release from Prison – A High Risk of Death for Former Inmates*, New England Journal of Medicine 2007, t. 356, nr 2, <https://doi.org/10.1056/NEJMsa064115>.
6. Bonta J., *The Risk-Need-Responsivity model: 1990 to the Present*, Academic Insights 2023, nr 6, <https://read-me.org/s/risk-need.pdf>.
7. Braun V., Clarke V., *Using thematic analysis in psychology*, Qualitative Research in Psychology 2006, t. 3, nr 2, <https://doi.org/10.1191/1478088706qp0630a>.
8. Chojecka J., *Utilizing questionnaires to assess outcomes and therapeutic alliance in penitentiary resocialization as a component of strengthening readiness for resocialization*, Resocjalizacja Polska 2024, nr 26, <https://doi.org/10.22432/pjsr.2023.26.06>.
9. Ciosek M., *Człowiek w warunkach izolacji więziennej*, Gdańsk 1995.
10. Connell C., Birken M., Carver H., Brown T., Greenhalgh J., *Effectiveness of interventions to improve employment for people released from prison: systematic review and meta-analysis*, Health Justice 2023, t. 11, nr 1, <https://doi.org/10.1186/s40352-023-00217-w>.
11. Daško N., Bojarski J., „Lipcowa” nowelizacja Kodeksu karnego. Nowa filozofia prawa i wątpliwości konstytucyjne, Przegląd Prawa Konstytucyjnego 2023, nr 6(76), <https://doi.org/10.15804/ppk.2023.06.21>.
12. Day A., Daffern M., Woldgabreal Y., Currie-Powell N., *Rehabilitative progress in prison: Some challenges and possibilities*, Aggression and Violent Behavior 2022, t. 67, <https://doi.org/10.1016/j.avb.2022.10178>.
13. Folczak F., *Ejchart: W więzieniach są tylko na chwilę. W naszym interesie jest, żeby wrócili jak najlepsi i poprawieni*, <https://tvn24.pl/premium/ejchart-w-wiezieniach-sa-tylko-na-chwile-w-naszym-interesie-jest-zeby-wrocili-jak-najlepsi-i-poprawieni-7742252>.
14. Goffman E., *Instytucje totalne. O pacjentach szpitali psychiatrycznych i mieszkańcach innych instytucji totalnych*, Kraków 2023.
15. Hammarberg T., *Report by the Commissioner for Human Rights, Mr Thomas Hammarberg, on his visit to Germany, 9–11 and 15–20 October 2006 (for the attention of the Committee of Ministers and the Parliamentary Assembly)*, Strasbourg 2007, <https://tandis.odihr.pl/bitstream/20.500.12389/20129/1/04098.pdf>.
16. Kacprzak A., *Głajchszalt resocjalizacyjny – opinie skazanych kobiet i mężczyzn na temat przygotowania do życia na wolności w warunkach polskiego więzienia*, [w:] *Badania problemów społecznych w (przed)pandemicznej rzeczywistości*, red. P. Bunio-Mroczek, A. Kacprzak, Łódź 2023, <https://dspace.uni.lodz.pl/handle/11089/48168>.
17. Kędzierski W., *Penitencjarystyka z resocjalizacją instytucjonalną. Historia – stan obecny*, Warszawa 2021.
18. Kuczyński M., *Pozbawieni wolności mogą wykonywać mniej telefonów – cierpią rodziny i prawo do obrony. Odpowiedź DG SW dla RPO*, <https://bip.brpo.gov.pl/pl/content/rpo-sw-nowelizacja-kkw-wiezienia-telefony-odpowiedz>.

19. Kuć M., *Prawne podstawy resocjalizacji*, Warszawa 2011.
20. Kuryłowicz M.P., *Ochrona społeczeństwa przed sprawcami przestępstw – Zakład Karny jako miejsce izolacji*, [w:] *O więzieniu interdyscyplinarnie*, red. J.D. Pol, Warszawa 2021.
21. Kusztal J., Muskała M., *Odstąpienie od przestępczości jako kategoria pojęciowa polskiej pedagogiki resocjalizacyjnej*, *Resocjalizacja Polska* 2022, nr 24, <https://doi.org/10.22432/pjsr.2022.24.14>.
22. Loeffler C.E., Nagin D.S., *The Impact of Incarceration on Recidivism*, *Annual Review of Criminology* 2022, t. 5, <https://doi.org/10.1146/annurev-criminol-030920-112506>.
23. Łukasik J.M., Nowosad I., *Readaptacja społeczna byłych skazanych. Dyskusje wokół projektu realizowanego w województwie lubuskim*, *Resocjalizacja Polska* 2020, nr 19, <https://doi.org/10.22432/pjsr.2020.19.17>.
24. Machel H., *Rodzina skazanego jako współuczestnik jego resocjalizacji penitencjarnej, readaptacji i reintegracji społecznej*, *Resocjalizacja Polska* 2014, nr 7.
25. Martinson R., *What works? – questions and answers about prison reform*, https://www.nationalaffairs.com/public_interest/detail/what-works-questions-and-answers-about-prison-reform.
26. Mathlin G., Freestone M., Jones H., *Factors Associated with Successful Reintegration for Male Offenders: A Systematic Narrative Review with Implicit Causal Model*, *Journal of Experimental Criminology* 2022, t. 20, <https://doi.org/10.1007/s11292-022-09547-5>.
27. Matysiak-Błaszczak A., *Więziennicze macierzyństwo. Studium socjopedagogiczne*, Poznań 2016.
28. Miszewski K., Miałkowska-Kozaryna M., *Discussion about the problem of prisonization based on our own research*, *Resocjalizacja Polska* 2020, nr 19, <https://doi.org/10.22432/pjsr.2020.19.19>.
29. Muskała M., *„Odstąpienie od przestępczości” w teorii i praktyce resocjalizacyjnej*, Poznań 2016.
30. Niewiadomska I., Chwaszcz J., Augustynowicz W., Bartczuk R.P., *Readaptacja społeczno-zawodowa więźniów. Narzędzia do diagnozowania potencjału readaptacyjnego i kapitału wspierającego*, Lublin 2014, <https://depot.ceon.pl/handle/123456789/6543>.
31. Niewiadomska I., Kalinowski M., *Skazani na wykluczenie!? Zasoby adaptacyjne osób zagrożonych marginalizacją społeczną*, Lublin 2010, <https://depot.ceon.pl/handle/123456789/5374>.
32. Nowak B.M., *Metodyka pracy postpenitencjarnej w zakresie przygotowania ekswieźniów do podejmowania wysiłków readaptacyjnych i reintegracyjnych*, [w:] *Strategia reintegracji społecznej osób skazanych. Integralny model wspomagania resocjalizacyjno-readaptacyjnego*, red. B.M. Nowak, S. Grzesiak, Warszawa 2022.
33. Peno M., *Wybrane problemy reakcji karnej w społeczeństwie postindustrialnym. Prawo karnia – sprawiedliwość – zasada ultima ratio*, *Studia Prawnoustrojowe* 2009, nr 10.
34. Pękala-Wojciechowska A., Kacprzak A., Pękala K., Chomczyńska M., Chomczyński P., Marczak M., Kozłowski R., Timler D., Lipert A., Ogonowska A., Rasmus P., *Mental and physical health problems as conditions of ex-prisoner re-entry*, *International*

- Journal of Environmental Research and Public Health 2021, t. 18, nr 14, <https://doi.org/10.3390/ijerph18147642>.
35. Piotrowski J.M., Ciosek M., *Izolacja więzienna jako złożona sytuacja trudna*, [w:] *Psychologia penitencjarna*, red. M. Ciosek, B. Pastwa-Wojciechowska, Warszawa 2017.
 36. *Psycholog w więzieniu*, <https://www.sw.gov.pl/aktualnosc/centralny-zarzadz-slugby-wieziennej-psycholog-w-wiezieniu>.
 37. Stańdo-Kawecka B., *Wykonywanie kary pozbawienia wolności w trzech systemach – uwagi krytyczne*, Nowa Kodyfikacja Prawa Karnego 2016, t. 39.
 38. Starzewski Ł., *Bezwzględne dożywocie – do uchylecia. Negatywna odpowiedź resortu sprawiedliwości*, <https://bip.brpo.gov.pl/pl/content/rpo-bezwzgledne-dozywocie-uchylenie-ms-odpowiedz>.
 39. Starzewski Ł., *Prawa osadzonych w więzieniach i aresztach. RPO przedstawia Ministerstwu Sprawiedliwości niezrealizowane dotąd postulaty*, <https://bip.brpo.gov.pl/pl/content/rpo-osadzeni-wiezenia-areszty-prawa-ms>.
 40. Stępień J., *Populizm penalny. Definicja, przejawy, ocena*, Przegląd Legislacyjny 2022, nr 3.
 41. Stępiak P., *Więzienie ten dom (mało) dobry. Oblicza i problemy współczesności*, Warszawa 2021.
 42. Szałański J., *Zakres i poziom skuteczności resocjalizacji*, [w:] *Skuteczna resocjalizacja. Doświadczenia i propozycje*, red. Z. Bartkiewicz, A. Węgliński, Lublin 2008.
 43. Szczepanik R., *Stawanie się recydywistą. Kariery instytucjonalne osób powracających do przestępczości*, Łódź 2015.
 44. Szwejkowska M., *Resocjalizacja jako cel kary pozbawienia wolności*, Resocjalizacja Polska 2023, nr 25, <https://doi.org/10.22432/pjsr.2023.25.08>.
 45. Toroń-Fórmanek B., Kaczmarczyk M., *Osadzone. Sytuacja społeczna kobiet w izolacji penitencjarnej*, Toruń 2023.
 46. Witkowska-Paleń A., *Programy wspierające proces readaptacji społecznej skazanych w zakładach karnych (Wybrane przykłady)*, Journal of Modern Science 2015, t. 25, nr 2.
 47. Wójcik D., *Stosowanie w postępowaniu karnym narzędzi diagnostyczno-prognostycznych służących oszacowaniu ryzyka powrotności do przestępstwa*, Prawo w Działaniu 2013, t. 16, <https://iws.gov.pl/wp-content/uploads/2018/09/Dobrochna-W%C3%B3jcik-Stosowanie-w-post%C4%99powaniu-karnym-narz%C4%99dzi-diagnostyczno-prognostycznych-s%C5%82u%C5%BC%C4%85cych-oszacowaniu-ryzyka-powrotno%C5%9Bci-do-przest%C4%99pstwa-59.pdf>.
 48. Xu W., Zammit K., *Applying Thematic Analysis to Education: A Hybrid Approach to Interpreting Data in Practitioner Research*, International Journal of Qualitative Methods 2022, nr 19(66), <https://doi.org/10.1177/1609406920918810>.
 49. Zarzycka A., *Główne spory wokół kary śmierci*, Roczniki Pedagogiczne 2019, t. 11(47), <http://doi.org/10.18290/rped.2019.11s-32>.